

Generatív nyelvészet és szociolingvisztika

1. Bevezetés. – Nehezen képzelhető el egyazon tudomány mibenlétéről két olyan gyökeresen eltérő koncepció (a kutatás tárgyára, céljára és módszereire nézve), mint amelyet a nyelvészetben a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika képvisel. A különbség valójában akkora, hogy felmerül a kérdés, egyáltalán beszélhetünk-e még „egyazon” tudomány művelésének változatairól, vagy inkább két teljesen különálló diszciplínával állunk szemben. Ha a tudományokat nem a kutatás – preteoretikusan önazonosnak és eleve létezőnek tekintett – tárgya alapján csoportosítjuk (a nyelvészethez sorolva mindent, ami a nyelvvel foglalkozik), hanem a megközelítési módok összeegyeztethetősége szerint is, akkor a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika teljesen különálló tudományoknak tűnnek, amelyek egészen más nyelven beszélnek a nyelvészetről, pontosabban: egészen más nyelven hozzák létre saját nyelvészetüket.

A legkézenfekvőbb lehetőség, hogy ezt a helyzetet egyszerűen tudomásul vesszük, s mint hosszú távon fenntartható állapotot elfogadjuk. Ebben az írásban egy másik, rögzösebb utat választok: célom, hogy a kétféle nyelvészet összehasonlításán keresztül eljussak az ellentétek meghaladásának, egyfajta nyelvtudományi szintézisnek a lehetőségéig. Az embert biopszichoszociális lénynek nevezhetjük (l. legutóbb KISS 2008: 259), akinek biológiai és szociokulturális jellemzői nem-hogy nem mondanak ellent egymásnak, de kölcsönösen feltételezik és erősítik egymást; éppígy az emberi mivoltunkhoz legszorosabban hozzátartozó nyelvet sem érdemes csak szociokulturális vagy csak biológiai-genetikai meghatározottságú jelenségnek tekinteni, hanem olyan elméleti keretre kell törekedni, amely mindkét tényezőt és összefüggésüket is kezelni képes. A XX. század modernista, a struktúra immanenciáját hirdető, dekontextualizáló törekvései után a XXI. század egyik fontos feladata az lehet, hogy – a tudás szabadabb áramlását biztosító eszközök birtokában – újraegyesítse, ami összetartozik, azaz a jelenségeket ne önmagukban, hanem egymáshoz és támogató közegükhöz való viszonyukban próbálja megérteni.

A tanulmány egy jelenkori tudománytörténeti probléma vázlatos áttekintését és személyes értékelését nyújtja. Műfajából fakadóan sem teljességre, sem az indokoltnál nagyobb objektivitásra nem törekszik, inkább vitaindítónak szolgál.

2. A két irányzat különbségei. – Az alábbi táblázatban összefoglalom a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika fő csapásiránya közötti fontosabb szemléleti és módszertani különbségeket. Generatív nyelvészet alatt – ha külön nem jelzem – mindig annak chomskyánus változatát értem; a tágabban értelmezett generatív irányzat nem szükségképpen osztozik a felsorolt nézetek mindegyikében.

1. táblázat
Főbb különbségek a két irányzat között

	Generatív nyelvészet	Szociolingvisztika
a kutatás tárgya	az egyén nyelvtudása (kompetenciája)	a közösség(ben élő ember) nyelvhasználata, nyelvi viselkedése
a nyelvi képesség / nyelvtudás univerzalitása és variabilitása	a nyelvi képesség velünk-született, fajspecifikus és univerzális (a nyelvészetnek ezt az aspektusát kell vizsgálnia); az egyén nyelvtudása lényegében homogén rendszer; a nyelvváltozatok a leírás szempontjából külön nyelvekként kezelendők	a nyelvtudás intézményesült, kultúraspecifikus közösségi kódok ismeretét jelenti (vö. RÉGER 1990.); a variabilitás/heterogenitás minden nyelvváltozatnak, így az egyén nyelvtudásának is szükségszerű része (vö. SÁNDOR 1998: 58)
a nyelvelsajátításról vallott felfogás	a nyelvelsajátítás elsődlegesen biológiailag, genetikailag determinált	a nyelvelsajátítás szociális tanulás keretében zajlik, nem lehet pusztán egy bioprogram lefuttatásának tekinteni
privilegizált nyelvek	bár a különféle nyelvek, nyelvváltozatok elvben egyenértékűek (egyformán feltárhatók bennük az Univerzális Grammatika elvei), a nyelvelírás hajlamos a „Standard European Average”-ből, különösen az angolból kiindulni; a magyarra vonatkozó generatív kutatások döntően a sztenderd nyelvváltozatra vonatkoznak	a kutatás fontos feladatának tekinti a nyelvhasználati sokszínűség bemutatását, és – nemcsak szigorúan nyelvészeti, hanem szociográfiai vagy a nyelvi tervezéssel is összefüggő céllal – a nyelvi szempontból hátrányos helyzetű közösségek (pl. kisebbségek) nyelvhasználatának leírását
a nyelv történetiségéhez való viszony	a diakrónia nem lényeges, hiszen a nyelvelsajátításban nem játszik szerepet az adott szinkrón nyelvváltozat előtörténete	a nyelv térben, időben és társadalomban létezik (KISS 1995.); változatosság és változás egymást feltételezi; a jelenkori változásokból korábbi változási tendenciákra lehet következtetni (azonosság elve)
a nyelvtudomány pozíciója, a kutatás módszere	a nyelvészet természettudománynak deklarálja magát (vö. pl. É. KISS 2007.), a cél a nyelv szükségszerű, prediktív törvényeinek feltárása ↔ valójában az adatszerzés módszerei (introspekció) nem felelnek meg a szigorú	a nyelvészet társadalomtudomány; az adatszerzésnek szigorú feltételei vannak (statisztikai módszerek), az adatok rendszerezése és értelmezése azonban nem lép fel a szükségszerűség igényével

	Generatív nyelvészet	Szociolingvisztika
	természettudományos követelményeknek (vö. GERVAIN–ZEMPLÉN 2006.)	
filozófiai háttér; indukción és dedukción viszonya	racionalizmus; modellen belüli / deduktív magyarázat	empirizmus; induktív általánosítások
alkalmazási terület	a chomskyánus nyelvészet célja jórészt önmagáért való (a nyelvi képesség megismerése egy sajátos hipotézisrendszer alapján); az alternatív generatív irányzatok (pl. HPSG, LFG) jóval alkalmasabbak a számítástechnikai felhasználásra; a nyelvoktatásban a chomskyánus generatív nyelvészet sokak számára vonzó, de praktikus haszna kevés (pl. idegen nyelvek tanításában)	szociográfia, nyelvi tervezés, idegennyelv-oktatás (a kommunikatív kompetencia fejlesztésének szempontjai – nem elég „jólformált” mondatokat mondani!), anyanyelv-pedagógia és nyelvészeti ismeretterjesztés (káros jelenségek, pl. stigmatizáció elleni küzdelem), lexikográfia (szótári tételek nyelvhasználati lehetőségeinek minősítése) stb.
kapcsolatok más tudományokkal	zárt kapcsolatrendszer; a kapcsolatteremtés mindig határátlépés	nincsenek szigorú határok; nincs külső és belső nyelvészet; „minden mindennel összefügg” (SÁNDOR 1998: 74)

Mint látható, a két irányzat gyökeresen különbözik egymástól a kutatásnak mind tárgyában, mind módszerében, s nincs szinte egyetlen olyan pont sem, ahol közös nevezőre hozhatnánk őket. Ugyanakkor mindkét gondolatrendszer belsőleg meglehetősen koherens, így felmerül a kérdés, hogy mi az az alapvető különbség, amely a kettő közötti különbségek sokaságát okozza. Megítélésem szerint az eltérések levezethetők egyetlen szemléletbeli különbségből, amely az *i d e a l i z á c i ó h o z v a l ó v i s z o n y*t érinti. A generatív nyelvész szükségszerűnek látja, hogy az adatok dzsungelétől (a nyelv történeti és társadalmi kontextusától) elvonatkoztatva, egy precíz matematikai alapokon álló modellt dolgozzon ki, s az egyén (lényegét tekintve univerzálisnak, velünkszületettnek tételezett) nyelvi képességét önmagában és önmagáért tegye a kutatás tárgyává. A szociolingvista ezzel szemben úgy találja, hogy a nyelvet csakis a történeti és társadalmi beágyazottságában van értelme vizsgálni: e tényezőktől, a nyelvet használó közösségtől elvonatkoztatva legfeljebb formális nyelveket lehet megfelelően leírni.¹ A következő részben két szélsőséges példát mu-

¹ Hasonlóan látja a két irányzat különbségét BEZECZKY (1996: 436): szerinte „[a] kétféle nyelvészet eltérése nagyjából a Babel előtti és utáni nyelv különbségének felel meg. Az elméleti nyelvészek úgy látják, hogy a nyelv kétségkívül megfigyelhető heterogenitása felületi jelenség, melytől – mivel gátolja a nyelv lényegének megértését – el kell vonatkoztatni. Feltételezik, hogy elképzelhető egy ideális beszédközösség, melynek minden egyes tagja pontosan ugyanannak a nyelvnek van a birtokában. A szociolingvisták

tatok be arra, hogy – az idealizációhoz való viszony függvényében – hogyan ítélik meg egymás munkáját az érintett irányzatok képviselői.

3. A két irányzat egymás nézőpontjából. – A generatív nyelvész a szociolingvisztikai kutatásban „lepkegyűjtést” lát (vö. DECAMP 1969., idézi BEZECZKY 1996: 438): olyan belefeledkezést az adatok végtelen halmazába, amely semmi érdekessel nem szolgál a tárgy valódi természetére nézve. Az adatok (generatív szemszögből nézve) csaknem diszkriminátlan kezelésével a szociolingvista a bonyolult jelenségeket legfeljebb bemutatni és rendszerezni tudja, magyarázni nem, pontosabban magyarázata sohasem érheti el a természettudományokra és a matematikára jellemző nagyfokú eleganciát, prediktív erőt és szükségszerűséget, hanem csupán statisztikai valószínűségeken alapul. A nyelvhasználat változatossága tény – de a tudós igazi feladata a generativista szerint, hogy azt kutassa, ami e végtelen változatosságban állandó és szükségszerű. (A szociolingvista válasza: maga a változatosság és a változás az, ami a nyelvben állandó és szükségszerű.) A nyelv kutatásában ez egyértelműen a szociokulturális faktor zárójelzését és a biológiai-genetikai tényező előtérbe állítását jelenti, hiszen csak az utóbbi szférában remélhetjük, hogy univerzális, természettudományos igazságokra derítünk fényt.

E nézet közvetlen háttérében – ha eltekintünk az idealizáció évezredes, akár Platónig visszavezethető hagyományaitól a nyugati gondolkodásban – az a XX. századi tendencia áll, amely a tudományok matematizálódását, az elméleti igény fokozódását hozta magával. A természettudományok sikere a humán tudományok művelőinek egy részét arra sarkallta, hogy kutatásuk legitimációja érdekében felhagyjanak az „üres fecsegéssel”, s maguk is matematikai alapokra helyezték tudományukat. A nyelvészet matematizálódásához hozzájárult emellett az a lelkesedés is, amely az 50-es és 60-as években „az agy egy számítógép” tudományos metaforáját kísérte. A számítógép nem lehet tekintettel bonyolult adatok rengetegére (idevágó tény, hogy kezdetben a memória rendkívül drága volt, így mindent szoftveresen, programokkal kellett megoldani), s nem veheti figyelembe a nyelvhasználat kontextusát sem, ezért nagy tárkapacitást igénylő lexikális és kontextusérzékeny pragmatikai „tudás” helyett elsősorban vakon lefuttatható szintaktikai műveletekre kell betanítani. (Ma a korpusz-nyelvészet fejlődése, a tárkapacitás robbanásszerű növekedése idején egészen mások lehetnek a modellalkotás prioritásai.) Ha a számítógép-metafora meghatározó szerepéből indulunk ki, akkor azon sem csodálkozhatunk, hogy CHOMSKY nyelvhasználója „egy homogén nyelvközösség idealizált beszélő-hallgatója”: bár ilyen nyelvközösség és ilyen beszélő-hallgató a valóságban nem létezik, a modellnek a metafora fenntartása érdekében el kell végeznie ezt az idealizációt.

Ha a generatív nyelvész nézőpontjából a szociolingvista lepkegyűjtő, akkor a fordított nézőpont legalább ilyen lesújtó képet mutat: a generatív nyelvész valójában

többsége ezzel szemben úgy véli, hogy egész egyszerűen nem létezik olyan emberi nyelv, melyből hiányozna a heterogenitás, s hogy ezt a tényt a nyelv alapvető vonásaként kell elismerni”. Figyeljünk fel az „elképzeltető” és a „nem létezik” kifejezésekre: attól, hogy valami nem létezik, még elképzeltető! A szembenállás tehát nem ontológiai, hanem etikai és heurisztikus: azon alapul, hogy szabad-e, illetve érdemes-e olyasmit elképzelnünk (majd tudományos leírás tárgyává tennünk), ami nem létezik.

álmodat kerget, hiszen dogmatikusan ragaszkodik egy olyan ontológiai és módszer-tani kerethez, amely a tárgy természetével merőben ellenkezik. A nyelv(használat) a szociolingvisztika szemszögéből tanult társas viselkedési forma, amelynek ha van-nak is genetikai alapjai, ezek éppúgy nem mondanak sokat a nyelvről, mint ahogy a patkány és az ember genetikai térképének összehasonlításából sem érthető meg az ember mibenléte.² (A nyelv nem az organikus, hanem a „kulturális evolúció” termé-ke, mondhatnánk TOMASELLO (1999/2002: 9–20) nyomán.) A történeti és társad-almi közegéből kiszakított nyelv nem nyelv; az ilyen dekontextualizált nyelvről való beszéd a semmiről szól, nincs referenciája.

A valódi különbség, mint utaltam rá, az idealizációhoz való viszonyban áll. Az idealizált beszélő-hallgató fogalmának CHOMSKY-féle meghatározása nem azt je-lenti, hogy szerinte léte z n e k homogén nyelvközösségek, hanem pusztán azt, hogy l e g i t i m t u d o m á n y o s l é p é s elvonatkoztatni a nyelv társadalmi be-ágyazottságától s az ezzel összefüggő variancia-hatásoktól. A generatív nyelvészet-nek az a szociolingvista bírálata, miszerint homogén nyelvközösségek n e m l é -t e z n e k, ily módon eleve hatástalan, hiszen olyasmit tagad, amit az ellenkező oldal sem állít. A bírálat helyesebb megfogalmazása, ha i l l e g i t i m n e k minősít-jük CHOMSKY idealizációs gesztusát – más kérdés persze, hogy mivel a tudomá-nyos paradigmák „játékszabályai” jórészt az őket követő tudósközösségek megáll-a-podásán múlnak, egy játékszabály elutasítása legfeljebb a játékból való kimaradást, de nem magának a tevékenységnek a megszüntetését eredményezi.

4. A status quo fennmaradásának lehetőségei. – Az alábbi-akban sorra veszem azokat a forgatókönyveket, amelyek véleményem szerint a ge-neratív nyelvészet és a szociolingvisztika viszonyát a közeljövőben alakíthatják. Ebben a fejezetben a status quo fennmaradásának lehetséges formáit veszem sorra, majd az **5.** részben a status quo elmozdulásának esélyére térek át.

A) Kétféle nyelvtudomány, intézményes és program-szerű elkülönülés. – Az egyik természetes lehetőség a status quo fenntartá-sára az intézményes és programszerű elkülönülés: a generatív nyelvészet és a szo-ciolingvisztika egyaránt elfoglal a maga számára bizonyos egyetemeket, szakokat, tanszékeket stb., s a két kutatói közösség egymás munkájáról szinte tudomást sem véve műveli a maga szakterületét. Egy ismert dialektológiai aforizma szerint „külön nyelv az, amelyik mögött egy hadsereg és egy flotta áll”. Éppígy külön tudomány lehet (akár hosszú időre fenntartható módon), amelyet egy elkötelezett kutatói kö-zösség művel stabil intézményes keretek között.

Magyar–angol szakos hallgatóként az ELTE-n magam leginkább ezt a helyze-tet tapasztaltam: míg az angol szak nyelvészeti tanszékén egy szűkebb hatókörű, de bizonyos tekintetben ambiciózusabb, nagyobb elméleti igényű generatív nyelvészeti

² Ellentmondásosak az adatok arra nézve, hogy létezik-e specifikus „nyelvi gén”. É. KISS (2007.) ismeretterjesztő írásában adottnak veszi a vonatkozó adatok egyértelműségét (és a pozitív választ), ho-lott az általa ismertetett kutatási eredmények vitathatók: úgy tűnik, hogy a bizonyítékként felhozott örökletes nyelvi zavar szoros kapcsolatot mutat nem-nyelvi, a motorikus készségeket érintő problé-mákkal (ALCOCK et al. 2000, vö. KÁLMÁN–TRÓN 2007: 32–3).

képzés folyt, addig a magyar szakon a nyelvészet feladatainak jóval inkluzívabb értelmezésével találkoztam, melyben a hagyományos leíró nyelvészen kívül a nyelv történeti, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai stb. megközelítése is hangsúlyos szerepet kapott. A kétféle program közötti szemléleti ellentmondást a kétszakos hallgatónak magában kell feldolgoznia, hiszen a magyar szakon generatív nyelvészetről alig hall, de éppígy az angol szakon is hiányzik a „lingvisztikák” megfelelő mélységű tárgyalása. A különbség a PhD-képzésben is érvényesül: az angol nyelvészeti programon nehezen lehet sikeres, aki szociolingvisztikával foglalkozik, a magyar nyelvészeti programon pedig némi óvatossággal fogadják, aki a generatív nyelvészet eredményei iránt is érdeklődik.

B) Korlátozott párbeszéd, a fogalmi szembenállás csökkenése. – A status quo fennmaradásának egy humánusabb, nyitottabb lehetősége, ha megkíséreljük a korlátozott párbeszédet – például azáltal, hogy egymás kulcsfogalmait a saját keretünkbe átvesszük, s ezáltal legalább részben szükségszerűen újraértelmezzük. Jó esetben ezután kialakulhat egy termékeny vita a fogalom megfelelő értelmezéséről s közvetve a nyelv mibenlétéről, a nyelvészet feladatairól is. Párbeszéd aligha lehetséges akkor, ha nemcsak másképp, de másról is beszélünk, azaz elbeszélünk egymás mellett. A fogalmak kölcsönös felhasználásában ily módon az a remény tükröződik, hogy a generatív nyelvészet és a szociolingvisztika képes lehet legalább ugyanarról beszélni másként.

Egy ilyen kísérletnek tekinthető KISS JENŐ „Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek” című tanulmánya (1999.), mely a generatív nyelvészetben központi szerepet játszó fogalmak szociolingvisztikai alkalmazását nyújtja. Fő kérdése, hogy „a táji sajátosságokat tükröző mondatok megítélésében mutatkozik-e szignifikáns különbség az azonos életkorú falusi és fővárosi iskolások között”, továbbá hogy „milyen különbségek mutatkoznak az általános iskolások és magyar szakos egyetemisták nyelvi elfogadhatósági ítéleteiben”, illetve „vannak-e, s ha igen, milyen különbségek nyelvészek és nem nyelvészek elfogadhatósági ítéletei között” (KISS 1999: 130). Az eredmény – mely a hipotéziseket lényegében igazolja –: „1. A kettősnyelvű beszélők nyelvi intuíciója – megfelelő módszerű vizsgálattal igazolhatóan – bizonyos regionális szabályokat is magába foglal, következképpen eltér a köznyelvi egyesnyelvűek intuíciójától. 2. Minél nagyobb, differenciáltabb valakinek a nyelvi tudása (mert például felnőtt már, s nem gyerek, vagy mert nyelvileg művelt), annál több szerkezettypust tart elfogadhatónak” (KISS 1999: 137).

Bár a tanulmány meggyőzően igazolja a felállított hipotéziseket, magam nem tartom valószínűnek, hogy a generatív nyelvészek nyitottak legyenek a nyelvi intuícióról és az elfogadhatósági ítéletekről szóló beszéd szociolingvisztikai szempontú megújítására, az anyanyelvi kompetencia regionális különbségeinek hangsúlyozására (noha e regionális különbségek tényét vélhetően nem tagadják). Generatív nézőpontból az elfogadhatósági ítéletekben megnyilvánuló nyelvi intuíció egyéni grammatikák a t e f i n i á l, ezért ha úgy tapasztaljuk, hogy a vidéki általános iskolások és a fővárosi egyetemisták nyelvi intuíciói (a modell szempontjából jelentős mértékben) különböznek, akkor ők – bármily furcsán hangozzék is – különböző nyelveket beszélnek, amelyeket külön-külön kell a grammatikamodell tárgyává tennünk; ha pedig úgy találjuk, hogy a különbségek elenyészőek, akkor módszertani

okokból célszerű lehet egyazon nyelv beszélőinek tekintenünk őket. (Mint fentebb megjegyeztem, ez a szemlélet a gyakorlatban oda vezet, hogy szinte csak a sztenderd nyelvváltozatról készülnek generatív leírások.) Bizonyos – erősen vitatható – elméleti és módszertani axiómák miatt az intuíciók összehasonlításából generatív nézőpontból nem a nyelvi variabilitás elismerése, hanem önálló monolitikus nyelvtanok posztulálása következik. A szociolingvisztikai nézőpont tehát nem változtat a grammatika kutatásának mikéntjén, hanem inkább egy metagrammatikai szinten érvényesül, az egyéni nyelvtanok összehasonlításában.

Magam az intuíció fogalmának a szociolingvisztikai megközelítését realiztikusabbnak tartom, mint a generatív nyelvészetét: a nyelv nemcsak egyoldalúan egyéni, hanem közösségi jelenség is; az anyanyelvi kompetencia leírásában nem érdemes mellőzni a nyelvi változók szerepét (azaz nem érdemes monolitikus, invariáns nyelvtanokkal dolgozni); az elfogadhatósági ítéleteket is sokkal rugalmasabban kellene kezelni, mint ahogyan azt a jólformált–rosszulformált oppozíció mellett (a grammatikalitási ítéletek fokozatosságára vonatkozó adatok ellenére is) jobbra kitaró generatív nyelvészek teszik. Kétségtelen tehát, hogy a szociolingvista legalább annyi joggal élhet a nyelvi intuíció fogalmával, mint a generatív nyelvész – kérdés azonban, hogy a beszéd tárgya lehet-e u g y a n a z a nyelvi intuíció, vagy a feloldhatatlan ellentét a fogalmak szintjén is fennáll. Számomra úgy tűnik, hogy a korlátozott párbeszédnek a fogalmak átvételén alapuló módja csak kis mértékben lehet alkalmas a két tábor közötti közeledés elősegítésére. A szociolingvisztika és a generatív nyelvészet más-más játékszabályokat, fogalomrendszereket használ. Az egyes játékszabályoknak, fogalmaknak csak egymáshoz képest van értékük, így általában ellenállnak annak, hogy más keretben értelmeződjenek újra – pontosabban az átértelmezés leginkább csak homonímiához vezet, nem pedig közös nevezőkhöz.

C) A szociolingvisztika mint egy performancia-elmélet k o m p o n e n s e. – A harmadik – meglehetősen irreális – lehetőség a status quo fenntartására, ha a szociolingvisztika önmagát performancia-elméletként (vagy egy performancia-elmélet komponenseként) értelmezi, azzal a felszínes megfigyeléssel összhangban, hogy míg a generatív nyelvészeket a nyelvtudás, addig a szociolingvistákat a nyelvhasználat érdekli. Ez elvileg lehetőséget nyújtana arra, hogy a kétféle nyelvészet kijelölje egymáshoz képesti helyzetét a nyelvről való beszéd tudományában, anélkül, hogy ezzel egyszersmind a teljes (intézményes és programszerű) elkülönülést választaná.

E megoldás ellen azonban erős elméleti és tudományszociológiai érvek szólnak. Mindenekelőtt: a szociolingvisztikának is van mondanivalója a kompetenciáról, azonban a grammatikai kompetenciát tágabb keretben, a kommunikatív kompetencia részeként képzelel el (HYMES 1971.) – ezzel egyúttal tagadja is a nyelvtani kompetenciának azt a kitüntetett szerepét, amelyet a (chomskyánus) generatív nyelvészet tulajdonít neki. Másrészt: az olyan elméleti oppozíciók, mint amely kompetencia és performancia (vagy CHOMSKY 1986. kifejtésében: I-language és E-language) között is fennáll, nem értéksemlegesek: van egy domináns és egy alárendelt tagjuk (mint arra filozófiai összefüggésben DERRIDA 1967. rámutatott). Az ellentét azt sugalmazza, hogy a valódi nyelvtudomány a kompetencia vizsgálata, nem a performanciáé, ily módon ha a szociolingvisztika önmagát performancia-elméletnek vagy egy performancia-elmélet komponensének tekintené, azzal elis-

merné alacsonyabb rangját a generatív nyelvészethez képest. Úgy tűnik, ezt az utat semmiképp sem érdemes választania: a szociolingvisztika nem kiegészíti a generatív nyelvészet kutatási programját, hanem alapvető axiómáiban különbözik tőle, így inkább arra kell törekednie, hogy ezeket – akár a generatív nyelvészettel szemben is – szélesebb körben elfogadtassa. Végül: a szociolingvisztika azért sem igen lehet performancia-elmélet (vagy annak része), mert – mint korábban említettem – elsősorban nem a természettudományos értelemben vett elméletalkotás érdekli, hanem bonyolult jelenségek adott kontextusra alkalmazott leírása, és bizonyos rendszerszerűségek felfedezése, ez pedig a szükségszerűségnek nem követeli meg azt a szintjét, amelyet egy természettudománytól várunk. A generatív kompetencia-elmülethez illeszkedő performancia-elmélet (például egy modularista pragmatika) feladata az lehet, hogy a lehetőségfeltételek szintjén, általánosságban tárgyalja a performanciát szabályozó tényezőket (s precíz modellbe foglalja őket) – a szociolingvisztika azonban ennél sokkal gyakorlatiasabb tudomány, amelynek lényege nem az absztrakt modellek gyártása és ellenőrzése, hanem maga a (konkrét nyelvhasználó közösségekkel együttműködve és gyakran értük végzett) tevékenység, praxis.

5. A status quo elmozdulásának lehetőségei. – Ebben a részben két összefüggő témát érintek: A) milyen tényezők járulhatnak hozzá a chomskyánus nyelvészeti program gyengüléséhez, esetleges kifulladásához; B) milyen alapokon jöhet létre – reményeim szerint – egy új, sokak számára elfogadható szintézis a nyelv tudományban.

A) A chomskyánus program gyengülését elősegítő tényezők szerepe. – 1. A program kifulladásáa. – CHOMSKY (1995–) Minimalista Programja a 80-as években divatos Kormányzás és Kötés Elmélet (CHOMSKY 1981.) folytatása és meghaladása egyben. Nagyon leegyszerűsítve a fejlődési tendenciákat: a Kormányzás és Kötés Elmélet igen produktívnak bizonyult különféle nyelvi jelenségek leírásában (akár a nyelvtipológiai alkalmazás számára is), de ezt részben a háttérelméleti feltevések rugalmasságának, engedékenységének köszönhetette, ami sokszor barokkosan cizellált elemzésekhez vezetett. A Minimalista Program ezzel szemben a háttérelmélet eleganciáját és gazdaságosságát („minimalizmusát”), valamint az alapvető, a nyelv létezésfeltételeire vonatkozó kérdések megválaszolását tekinti elsődlegesnek, miközben a minél szélesebb körű empirikus alkalmazás kevesebb súllyal esik latba. Ez a megváltozott prioritásrendszer kétségtelenül veszélyeket rejt magában: az elmélet bizonyos értelemben kiüresedhet, öncélúvá válhat az empirikus bázis szűkülésével.

Anekdotikusnak hangzó, de generatív körökben is szokatlanul komolyan vett (azaz nem ignorált, hanem legalább cáfolni próbált) adat a közelmúlt antropológiai nyelvészeti szakirodalmából, hogy az Amazonas környékén élő pirahák nyelvében – egy velük több évtizede kapcsolatban álló, nyelvüket jól ismerő amerikai nyelvész szerint – nem vagy igen kevésbé tükröződik a CHOMSKY Univerzális Grammatika-elmülethez központi szerepet játszó rekurzió (vö. HAUSER–CHOMSKY–FITCH 2002.), azaz például nincsenek benne többszörös alárendelő szerkezetek (EVERETT 2005.).

2. A számítógépes nyelvészet fejlődési tendenciái. – A chomskyánus program fellendülése annak idején párhuzamos volt a számítás-

technika és a mesterséges intelligencia kutatásának fejlődésével. Mára kiderült, hogy CHOMSKY modelljei meglehetősen kevésbé alkalmasak közvetlen számítástechnikai felhasználásra; erre a célra az olyan alternatív formális modellek felelnek meg jobban, mint például a HPSG és az LFG (magyar nyelvű ismertetésükhöz vö. TRÓN 2001., KOMLÓSY 2001.). A számítógépes nyelvészet ráadásul mindinkább a korpuszvezérelt, nagy adatbázison működő alkalmazások felé fordult, és CHOMSKYval szemben erős lexikalizmus jellemzi.

3. A szociolingvisztika (szekuláris nyelvészet) erősödése. – Kétségtelenül a szociolingvisztikának is meghatározó szerepe lehet abban, hogy a nyelvészet játéktere megváltozzon. A korpusznyelvészettel szoros kapcsolatban állva erre az irányzatra is igen jellemző az adatorientált szemlélet, ugyanakkor a módszertan mögött egy koherens – szociális alapozású – nyelvelmélet lehetősége is fennáll. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a szociolingvisztika (egyelőre) nem hozott „paradigmaváltást” a nyelvészetben, inkább – mint a bevezetésben utaltam rá – a nyelvészeti hagyomány megkettőződésével vagy megtöbbszöröződésével állunk szemben. Mint – BÉKÉSRÉ (1997.) hivatkozva – CSERESNYÉSI (2004.) megjegyzi: „A szociolingvisztika megjelenésével a nyelv generatív és egyéb szerkezeti megközelítései korántsem szorultak háttérbe. Nem lehet azt állítani, hogy a szerkezeti (elméleti) nyelvészet diskurzusát a normál tudományos közösség amolyan örült beszédnek tekinti, amelyben azért mégis van rendszer [...]. Ma két nyelvészeti »közönység« létezik és két paradigma. Miért nem történt paradigmaváltás? Talán azért nem, mert egyrészt a generatív vagy szerkezeti nyelvészet anomáliái a mérvadó többség számára nem nyilvánvalóak, másrészt pedig azért nem, mert az alternatív paradigmát elfogadó csoportok igen heterogének” (CSERESNYÉSI 2004: 23).

4. A holista (funkcionális) kognitív nyelvészet fejlődése. – A szociolingvisztika a nyelvet elsősorban nem mentális, hanem társadalmi jelenségnek tekinti. Azonban a fokozottabban mentalista hagyományon belül is megjelent, és kibontakozóban van egy olyan irányzat, amely a chomskyánus axiómákat határozottan elveti, és egészen másképp képzei el a nyelvi tudás modellálását. Ez a – RONALD W. LANGACKER, TALMY GIVÓN, GILLES FAUCONNIER, GEORGE LAKOFF és mások nevével fémjelzett – megközelítés nem húz éles határvonalat nyelvi tudás és világról való tudás között, hanem a nyelvet az általános emberi megismerés összefüggésrendszerébe helyezi (a magyar nyelvű szakirodalomból vö. pl. BAÑCZEROWSKI 1999., LADÁNYI 2005. és TOLCSVAI NAGY 2005. vonatkozó részeit, valamint az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. kötetét). A velünk született, specifikusan nyelvi természetű Univerzális Grammatika hipotézisével szemben a funkcionális kognitív nyelvészet azokat a tudásterület-független diszpozíciókat, képességeket hangsúlyozza (kategorizáció, sematizáció, absztrakció), amelyek a nyelvi sémák és műveletek hátterében állnak. A nyelvi jelentést nem a nyelv és a világ kapcsolatában értelmezi (pl. az igazságfeltételekre redukálva a mondat jelentését), hanem lényegét abban látja, hogy sajátos nézőpontjukból, szándékaikkal hogyan dolgozzák fel / konceptualizálják / teszik hozzáférhetővé egymás számára az emberek a tapasztalataikat. Ezzel párhuzamosan a mondatközpontúsággal, az izolált labormondatok vizsgálatával szemben erősödik a kontextuális tényezők figyelembevételére és a korpusznyelvészeti módszerek alkalmazására is,

bár az elméletorientált (pl. RONALD W. LANGACKER) és adatorientált (pl. WALLACE CHAFE) szerzők között jelentős különbségek vannak. Az irányzat esetleges jövőbeli jelentőségére az 5. B) alfejezetben még visszatérek.

5. A „korszellem” változása. – A chomskyánus paradigma gyengülését okozhatják olyan általános trendek is, amelyek nem egyik vagy másik tudományterülethez kötődnek, hanem „a levegőben vannak”. Ilyen mindenekelőtt a globalizáció, amely nemcsak az anyagi javak, hanem a tudás szabad áramlását is lehetővé teszi, ily módon – a tudósközösségek közötti kapcsolattartást és a tudásszerzést jelentősen megkönnyítő eszközök révén – a fokozott integráció irányában hat. Egy ilyen légkörben az olyan kutatási programok lehetnek sikeresek, amelyek eleve az integráció igényével lépnek föl, nem pedig olyanok, amelyek egy szűk terület izolálását és idealizálását tekintik a tudományos tevékenység első lépésének.

Az integráció mellett a másik globalizációs hatás – amely a tudás szabad áramlásának doktrínájában is burkoltan kifejeződik –, hogy a tudást mindinkább hajlamosak vagyunk termékként (a tanítást pedig szolgáltatásként) elgondolni, azaz előtérbe kerül a tudás használhatóságának, mindennapi életben való adaptivitásának szempontja. Mint korábban utaltam rá, a XX. században érezhetően megnőtt az igény a humán tudományok matematizálódására – ez elsősorban a formalizálást, az ismeretek precíz rendszerbe foglalását érintette. A legitimációs kényszer jelenleg is érzékelhető, de a formalizálhatóság egyre kevésbé lehet öncél, hanem az adaptitásnak van alárendelve. Ami a nyelvészet két fő alkalmazási területét illeti: a számítástechnikában a két szempont szorosan összetartozik, a pedagógiában azonban gyengébb a kettő közötti kapcsolat, s ha választani kell egy erősen formalizált, de tanításra alkalmatlan, illetve egy kevésbé precíz, de pedagógiai célokat hatékonyan szolgáló modell között, hajlamosak lehetünk az utóbbit választani.

B) A funkcionális kognitív nyelvészet mint integráló paradigma. – Befejezésképpen arról szeretnék röviden szólni, amiben a nyelvészet integrációjának lehetőségét látom, ez pedig a funkcionális kognitív irányzat megerősödése. Fentebb utaltam rá, hogy ez az irányzat a nyelvi tudást az általános emberi megismeréssel hozza összefüggésbe; fokozottan beépíti a kontextuális szempontokat; elismeri és – kutatónként eltérő mértékben – használja a korpusznyelvészeti módszereket. Ennél is fontosabbnak tartom azonban, hogy ez a megközelítés számos ponton kitor a vagy–vagy szemlélet fogságából (vö. az *exclusionary fallacy* fogalmát LANGACKER 1987: 492-ben), és integráló szemlélettel váltja fel azt. Nem húz éles határt nyelv és megismerés, illetve nyelvi tudás és nyelvhasználat között, hanem használatalapú és általános kognitív keretben értelmezett nyelvtant hirdet; nem választja el egymástól a szintaxist és a lexikont, hanem eltérő bonyolultságú szimbolikus mintázatokról, konstrukciókról beszél; nem állítja szembe a szinkroniát és diakroniát, hanem a nyelvet emergens jelenségnek tekinti, amelyet bizonyos fokig újra meg újra létrehozunk mindennapi interakcióinkban stb. Ami a mi szempontunkból most a leglényegesebb: a funkcionális kognitív nyelvészet nem fogadja el azt a szembeállítást sem, hogy a nyelv a gy egyéni, a gy társadalmi jelenség, hanem megpróbál koherens választ adni arra, hogy miért és hogyan lehet mindkettő egy szerez.

Jelen írásban nem vállalkozom arra, hogy ezeket a tételeket megvédjem, vagy akár csak érveljek mellettük: a javasolt szemlélet jogosságát éppúgy több évtized

empirikus kutatásai igazolhatják vagy cáfolhatják, mint ahogyan a XX. század nyelvtudomány-története jórészt annak ellenőrzésével telt, hogy mi mindent tudhatunk meg, és mi mindent nem tudhatunk meg strukturalista-formális-generatív nézőpontból a nyelvről. Célom inkább csak a továbblépés egy lehetséges útjának bemutatása volt, azzal a felfogással összhangban, amelyet VERSCHUEREN nyomán TÁTRAI SZILÁRD pragmatikai szemléletmódnak (*pragmatic perspective*) nevez 2005-ös tanulmányában:

„A pragmatikai szemléletmód alkalmazása a nyelvi tevékenység szociokulturális és kognitív feltételeinek egységes keretben történő megközelítésével nemcsak azt teszi hangsúlyossá, hogy az emberek nyelvi tevékenysége társadalmi-kulturális és mentális tevékenység is egyben, hanem azt is, hogy a nyelvi tevékenység e kettős természete kölcsönösen feltételezi egymást (l. VERSCHUEREN 1999, 173–5, TOMASELLO 1999/2002: 103–16, vö. még DURANTI 1997: 282–3). Másképpen fogalmazva: e szemléletmód elutasítja a társadalmi kommunikáció és a nyelvi megismerés szigorú és merev szembeállítását, elválasztását, és a nyelvet lényegében az emberek közötti kommunikáció céljaira kialakított gondolkodásként értelmezi (vö. LANGACKER 1987., 1991.). Az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az elme működési módjaként értelmezhető nyelv ugyanis voltaképpen nem más, mint emberi elmék közötti interakciók sorozata, illetve ennek eredménye” (TÁTRAI 2005: 209–10; kiemelés tőlem).

A nyelvi tevékenység ebben a keretben „társas kognitív tevékenységként” értelmezhető (TÁTRAI 2005: 209) – ez az egyszerű premissza lehet a jövőben egy nagyobb mértékben konszenzuális nyelvtudományi diskurzus alapja. A javasolt szemléletben kognitív nyelvészet és szociolingvisztika munkamegosztása oly módon válik lehetővé, hogy a kutatási vagy érdeklődési területek különbsége nem jelenti egyúttal a nyelvelméleti háttér különbségét is (éppúgy, ahogyan a kognitív pszichológia és a szociálpszichológia emberképe sem áll egymással szükségszerű ellentmondásban). Bizonyára a jövőben is lesznek, akik a nyelvi interakciók történeti és társadalmi aspektusára, a változatosság és a változás dinamikájára lesznek kíváncsiak, míg mások az emberi elmék azon közös (az emberi fajra jellemző, de nem feltétlenül specifikusan a nyelvi képességhez kötődő) diszpozícióit vizsgálják majd, amelyek a nyelvnek a megismerésben betöltött szerepét szabályozzák. Továbbra is lehetséges marad, hogy a nyelvről mint az egyén nyelvtudásáról beszéljünk, de ennek elidegeníthetetlen része lesz – többek között – a személyközi viszonyok nyelvi reprezentációjának, a kontextusba ágyazott jelentésképzési folyamatoknak a kutatása is.

A hivatkozott irodalom

- ALCOCK, KATHERINE J. – PASSINGHAM, RICHARD E. – WATKINS, KATE E. – VARGHA-KHADEM, FARANEH. 2000. Oral Dyspraxia in Inherited Speech and Language Impairment and Acquired Dysphasia. *Brain & Language* 75 (19): 17–33.
- BÁNCZEROWSKI, JANUSZ 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 78–87.
- BÉKÉS VERA 1997. A hiányzó paradigma. *Latin Betűk*, Debrecen.
- BEZECZKY GÁBOR 1996. Bábeli nyelvészet. Ronald Wardhaugh: Szociolingvisztika. *BUKSZ* 436–44.

- CHOMSKY, NOAM 1981. Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures. Foris, Dordrecht.
- CHOMSKY, NOAM 1986. Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use. Praeger, New York.
- CHOMSKY, NOAM 1995. The Minimalist Program. MIT, Cambridge.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- DECAMP, DAVID 1969. Is a Sociolinguistic Theory Possible? Georgetown University Monograph Series on Language and Linguistics 22: 157–173
- JACQUES DERRIDA 1967. De la Grammatologie. Les Éditions de Minuit, Paris.
- DURANTI, ALESSANDRO 1997. Linguistic anthropology. CUP, Cambridge.
- É. KISS KATALIN 2007. A nyelvészet mint természettudomány. Magyar Tudomány 165–72.
- EVERETT, DANIEL 2005. Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã. Current Anthropology 621–46.
- GERVAIN JUDIT – ZEMPLÉN GÁBOR 2006. Miért (nem) empirikus tudomány a generatív nyelvészet? In: GERVAIN JUDIT – PLÉH CSABA szerk., Láthatatlan nyelv (tanulmánykötet a Láthatatlan Kollégium diákjainak és tanárainak munkáiból). Gondolat, Bp.
- HAUSER, MARC D. – NOAM CHOMSKY – W. TECUMSEH FITCH 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? Science 1569–79.
- HYMES, DELL 1971. On Communicative Competence. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – TRÓN VIKTOR 2007. Bevezetés a nyelvtudományba. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1999. Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek. Magyar Nyelv 129–38.
- KISS JENŐ 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. Magyar Nyelv 257–74.
- KOMLÓSY ANDRÁS 2001. A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., Budapesti Uráli Műhely IV. Uráli grammatizáló. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 7–32.
- LANGACKER 1987. Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1, Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER 1991. Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 2, Descriptive Application. Stanford University Press, Stanford.
- RÉGER ZITA 1990. Utak a nyelvhez: nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: UŐ szerk., Nyelvi változó – nyelvi változás. JGYF Kiadó, Szeged. 57–84.
- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 207–29.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. Magyar Nyelvőr 349–62.
- TOMASELLO, MICHAEL 1999/2002. Gondolkodás és kultúra. Osiris, Bp.
- TRÓN VIKTOR 2001. Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. Understanding Pragmatics. Arnold, London.

Generative linguistics and sociolinguistics

This paper provides an overview and personal assessment of a problem in contemporary historiography. After a comparison of the linguistic conceptions of generativism and sociolinguistics, scenarios of what may happen to both areas in the near future are considered. First, ways in which the status quo may be upheld (of which the survival of the present institutional and programmatic isolation is the most realistic option) are looked at; then the most important factors contributing to a possible change of situation are pointed out. In this latter case, external factors such as a growing need for the integration of knowledge areas and for the adaptivity of knowledge, as well as globalisation effects, are also explored. Finally, the paper supports an attitude (of functional linguistics) that considers language to be a social cognitive activity and hence may be an appropriate basis for a new synthesis in linguistics.

ANDRÁS IMRÉNYI